

Filosofie vóór Plato

Er staat een muur tussen ons en de antieke wereld: de periode van de neergang en val van het Romeinse Rijk en de opkomst en overheersende rol van het christendom. Edward Gibbon legde een verband tussen beide ontwikkelingen en gaf de eerste de schuld van de tweede. Hij heeft voor een belangrijk deel gelijk. In 313 n.C. vaardigde keizer Constantijn de Grote het Edict van Milaan uit waarbij hij de christenen godsdienstvrijheid en bescherming verleende, en enige tijd later, in 380 n.C., verklaarde keizer Theodosius I met het Edict van Thessaloniki het christendom tot staatsgodsdienst van het Rijk en werden andere geloven verboden. Deze verandering had ingrijpende gevolgen. Vanaf de vierde eeuw van onze jaartelling ging een groot deel van de literatuur en materiële cultuur van de oudheid verloren, en veel werd moedwillig vernield. In een eeuwenlange orgie van geweld sloegen fanatieke christenen beelden en tempels kapot, beschadigden schilderijen en verbrandden ‘heidense’ boeken, waarmee zij de klassieke traditie bijna volledig wegvaagden. Geschat wordt dat negentig procent van de antieke literatuur ten onder is gegaan. Met de stenen van de afgebroken tempels bouwden de christenen hun kerken, en zij overschreven manuscripten van antieke filosofen en dichters met Bijbelteksten. Het is moeilijk te bevatten, en het valt nog minder te vergeven, hoeveel er aan literatuur, filosofie, geschiedenis en ander cultureel erfgoed is verdwenen. Bovendien bestonden er destijds binnen het christendom verschillende onderling wedijverende en elkaar vijandig gezinde stromingen, en het – uiteindelijk succesvolle – streven naar een mate van eenstemmigheid over het ‘juiste’ geloof bracht met zich mee dat de andere stromingen als ketterijen en dwalingen werden ge-

zien die onderdrukt moesten worden, soms met geweld.

Bij zijn aanval op het verleden werd het christendom bijgestaan door andere krachten met eenzelfde gebrek aan belangstelling voor de hoog-klassieke beschaving: de Hunnen, Goten, Visigoten en anderen – de ‘barbaren’ – die de ondergang van het steeds zwakker wordende Romeinse Rijk met hun invasies en migraties bespoedigden.* Het inkrimpen van het geestelijke en culturele leven was zowel oorzaak als gevolg van het teruglopende onderwijs: er werden minder boeken geschreven en uitgegeven, niet alles mocht gelezen en bediscussieerd worden, en de voorspelbare gevolgen waren toenemende onwetendheid en bekrompenheid. Het christendom laat zich voorstaan op het feit dat het behoud van fragmenten van de klassieke literatuur die deze periode van weerzinwekkende vernietiging hebben overleefd de verdienste was van monniken die in latere eeuwen een aantal bewaard gebleven teksten hebben gekopieerd; en al was dit slechts een gebrekkige, late en ontoereikende reactie op het buitensporige fanatisme van vroegere gelovigen, zelfs hiervoor moeten we dankbaar zijn.

Uiteraard hebben alleen die teksten het overleefd die als bijzonder en zeer belangrijk werden beschouwd, maar dan nog zijn veel werken van voortreffelijke schrijvers verloren gegaan. Bedenk: Aristophanes was een van de vele Atheense toneelschrijvers uit de vijfde en vierde eeuw v.C. Uit citaten en toespelingen kennen we de namen van ongeveer honderdzeventig andere komedieschrijvers en 1483 titels van hun toneelstukken. Die zijn allemaal verloren gegaan; we beschikken slechts over elf van Aristophanes’ eigen werken (hij schreef er minstens veertig). We hebben maar zeven toneelwerken van de tragedieschrijver Aeschylus, terwijl er zeventig titels van hem bekend zijn. Stel je eens voor dat van de zesendertig toneelstukken van de eerste gepubliceerde collectie van Shakespeares werken (we weten dat ten minste één stuk verloren is gegaan, *Cardenio*, dat hij samen met John Fletcher zou hebben geschreven) er

* Ik bedoel hier uiteraard het West-Romeinse Rijk; het Oost-Romeinse Rijk, Byzantium, bewaarde genoeg om de in later eeuwen binnenvallende moslims in staat te stellen van het overgebleven klassieke gedachtegoed te profiteren.

maar vier waren overgeleverd. Als we de titels van de overige tweeëndertig werken kenden, wat zou dat niet tot enorme speculaties leiden. Stel je voor dat onze verre nakomelingen maar over vier toneelstukken van Shakespeare zouden beschikken, niets hebben van Cervantes of Goethe en alleen hun namen en reputatie kennen, een paar fragmenten van Schiller, geen Jane Austen of George Eliot maar alleen bewonderende uitlatingen over hen, een paar citaten van Marx in andere boeken, één been van Michelangelo's *David*, een kopie van een kopie van een schilderij van Poussin, een enkel gedicht van Baudelaire, een paar regels van Keats, enzovoort – fragmenten en overblijfselen, en niet altijd van het beste wat zij te bieden hadden; maar dit is wel hoe het in feite is gesteld met betrekking tot de klassieke en hellenistische periode. (En gezien alle ongelukken en verwoestingen uit het verleden, zou de toekomst de dan levenden wel eens weinig meer te bieden kunnen hebben dan dit.) De ironie wil dat het volken waren met een andere oosterse godsdienst – de islam – die een paar eeuwen later ook de klassieke wereld binnendrongen (of beter het karkas dat daarvan was overgebleven) die iets van de erfenis van dat karkas aan de vergetelheid hebben ontrukkt.*

Waar het op neerkomt is dat wat we van Plato's voorgangers in de filosofie weten – traditioneel staan ze bekend als de 'presocratische filosofen', ook al waren sommigen Socrates' tijdgenoten – tot ons is gekomen in de vorm van flarden en snippers. Onze kennis over hen is gebaseerd op twee soorten bronnen: *fragmenten*, dat wil zeggen citaten van hen in de werken van latere commentatoren, en *testimonia*, samenvattingen, parafraseringen en mededelingen van de hand van latere schrijvers. De wetenschappelijke activiteit van het uitzoeken en collationeren van dit materiaal wordt doxografie genoemd. De term 'doxograaf' wordt ook gebruikt voor antieke Griekse auteurs die over de opvattingen van presocratische filosofen hebben geschreven of uit hun werken citeerden.

* We moeten niet vergeten dat tegen die tijd het Oost-Romeinse Rijk was overgegaan in het volledig christelijke Byzantium, dat al net zomin belang stelde in het zorgvuldig en volledig bewaren van de prechristelijke cultuur als andere delen van de christelijke wereld.

Plato en Aristoteles hebben allebei presocratische denkers samengevat en geciteerd – soms onnauwkeurig, waaruit goed blijkt hoe zorgvuldig de doxografie te werk moet gaan, want zelfs deze giganten begingen fouten. Aristoteles is zelfs een heel belangrijke bron van onze kennis over de presocratici, omdat hij hen uitvoerig behandelde en drie van zijn leerlingen – Eudemus, Meno en Theophrastus – verhandelingen over een aantal van hen liet schrijven. Meno hield zich bezig met hun medische geschriften, Eudemus schreef over hun wiskundige en astronomische theorieën. Van deze traktaten zijn maar enkele sporen bewaard gebleven in de vorm van citaten en samenvattingen in de werken van nog weer latere schrijvers. Theophrastus besprak de presocratische opvattingen over perceptie in zijn verhandeling *Over zintuiglijke waarnemingen* en hun wetenschappelijke denkbeelden in zijn *Leerstellingen der natuurfilosofen*. Van het eerste boek zijn een paar fragmenten bewaard gebleven; van het tweede kennen we alleen de titel.

Aristoteles en zijn leerlingen schreven over denkers van wie een aantal tweehonderd jaar vóór hen leefden. Een andere belangrijke bron is Cicero, die tweehonderd jaar na Aristoteles schreef, in de eerste eeuw v.C. De draad was dus al langer en dunner aan het worden – de draad van de herinnering en van de overdracht van bronnen (kopieën van manuscripten die op hun beurt kopieën van manuscripten waren, waarbij er vergissingen inslopen). Cicero had een grote kennis van de filosofie en wilde zijn Romeinse tijdgenoten iets over het Griekse denken bijbrengen. Maar in de tijd waarin hij leefde was aan het eerste tijdperk waarin de filosofie een hoge vlucht nam een einde gekomen, en in de eeuwen daarna begonnen andere oorzaken van onnauwkeurigheden een rol te spelen, met name de polemiek, zoals de twistgeschriften van Clemens van Alexandrië uit de tweede eeuw n.C., wiens vergelijkingen tussen het christelijke en Griekse denken niet bedoeld waren om een gunstig beeld van het laatste te geven. Niettemin haalt hij een aantal presocratici aan, waarmee hij een bijdrage leverde aan het doxografisch materiaal.

De tweede eeuw n.C. biedt toch al een rijke oogst voor de doxografie. De sceptische filosoof Sextus Empiricus citeerde de presocratici uitvoerig over kennis en zintuiglijke waarneming, terwijl Plutarchus hen in zijn *Moralia* aanhaalt over een heel scala aan onderwerpen. Een ano-

niem werk uit dezelfde periode, getiteld *Placita* (Meningen), doet hetzelfde. Aanvankelijk werd aangenomen dat dit boek door Plutarchus was geschreven; voor het gemak wordt de onbekende auteur daarom ‘pseudo-Plutarchus’ genoemd. Later in dezelfde eeuw citeerde Alexander van Aphrodisias een aantal presocratici in zijn commentaar op Aristoteles.

In het begin van de derde eeuw schreef bisschop Hippolytus van Rome zijn *Weerlegging van alle ketterijen*, waarin hij betoogde dat christelijke ketterijen uit de Griekse filosofie voortkwamen, en passant uitvoerig citerend uit de Griekse filosofische traditie teneinde die te weerleggen, waarmee hij paradoxaal genoeg de ideeën die hij wilde ontzenuwen voor het nageslacht heeft behouden.

Een van de bruikbaarste bronnen voor de geschiedenis van de Griekse filosofie is het werk *Leven en leer van beroemde filosofen* van Diogenes Laërtius, geschreven in de derde eeuw n.C. Een zeer informatief en onderhoudend boek, dat echter niet altijd even accuraat is. En het mag dan bovendien misschien wat al te vaak op kennis uit de tweede hand en roddels zijn gebaseerd, toch blijft het van grote waarde. Behalve veel biografische details en samenvattingen van filosofische denkbeelden geeft het boek ook een bibliografie van filosofische werken, waaruit eens te meer blijkt hoeveel er wel niet verloren is gegaan.

Er bestond een vroegere tekst, natuurlijk ook verloren gegaan, waarop de *Placita* gebaseerd was en die later diende als bron voor de *Bloemlezing* die Johannes Stobaeus in de vijfde eeuw n.C. samenstelde, een compilatiewerk over onder meer natuurkundige onderwerpen. Die vroegere tekst wordt toegeschreven aan Aetius, die rond het jaar 100 n.C. leefde en zelf Theophrastus’ boek zou hebben gebruikt. Een andere belangrijke bron uit de vijfde eeuw is Proclus, een van de laatsten die aan het hoofd stond van de school die Plato negen eeuwen tevoren had gesticht. Plato’s Academie (de Academie van Athene) werd in 529 n.C. gesloten op last van de christelijke keizer Justinianus, die tevens een algemeen verbod afkondigde op het onderwijs in de filosofie omdat die tegen het christendom indruiste.

Een heel belangrijke doxografische bron, zelfs al dateert deze van

duizend jaar na het begin van de presocratische filosofie, zijn de geschriften van Simplicius uit de zesde eeuw n.C. In zijn commentaar op boek I van Aristoteles' *Fysica* citeert hij een aantal van de belangrijkste presocratische denkers; in sommige gevallen zijn dit de enige bronnen die we over hun opvattingen hebben. Veelzeggend is de reden die Simplicius aanvoert voor het feit dat hij zo uitvoerig uit het werk van één van hen, te weten Parmenides, citeert – veel méér dan voor zijn betoog noodzakelijk is – namelijk dat exemplaren van Parmenides' werk buitengewoon zeldzaam en moeilijk verkrijgbaar waren, en dat hij het daarom nodig vond delen daarvan te behouden.

Dit zijn verreweg de belangrijkste bronnen, maar het zijn niet de enige. Ook in andere geschriften vinden we hier en daar vermeldingen, anekdotes en wetenswaardigheden die door het fijnmazige sleepnet van de doxografie naar boven zijn gehaald. Zij komen, om een paar voorbeelden te noemen, uit wat er is overgebleven van de werken van de geograaf Agathemerus uit de derde eeuw v.C., uit de *Kronieken* van Apollodorus van Athene, geschreven in de tweede eeuw v.C., en uit het boek *De die natali* van de hand van de Romeinse grammaticus Censorinus uit de derde eeuw n.C.

Zoals eerder opgemerkt zijn de fragmenten en testimonia – en misschien vooral die laatste – niet volledig betrouwbaar. Behalve dat ze kort en schaars zijn, betreft het citaten of weergaven door auteurs die er eigen bedoelingen mee hadden en opvattingen huldigden die soms lijnrecht ingingen tegen die van de geciteerde of geparafraseerde filosoof. Verder zijn er kwesties op het gebied van taal, interpretatie, context en de relatie met andere fragmenten die problemen kunnen opleveren voor het begrijpen van de precieze betekenis van een fragment of weergegeven opvatting. Hiermee moet altijd rekening worden gehouden.

Als gevolg van de grote wetenschappelijke vorderingen die in de negentiende eeuw werden geboekt, toen de studie van de doxografische bronnen kon profiteren van de vooruitgang in de filologie, ontstond een verhaal over de vroege filosofie dat zich al gauw ontwikkelde tot de standaardversie. Meer recente ontdekkingen, zoals de vondst van de papyrus van Straatsburg met onbekende versregels van Empedocles en de papyrus van Derveni met wijsgerige citaten en orfische

hymnen, compliceren het keurige beeld dat uit het traditionele verhaal oprijst en stellen delen daarvan ter discussie.* Niettemin zijn de hoofdlijnen van dit traditionele verhaal een goede gids om mee te beginnen; de gedetailleerde verfijningen en de kritiek op basis van recent wetenschappelijk onderzoek zijn beter op waarde te schatten wanneer men weet welk beeld er precies wordt bijgesteld.

Het standaardverhaal luidt als volgt.

* De papyri van Straatsburg en van Derveni zijn beroemde gevallen. De Derveni-papyrus, de vroegste originele Griekse tekst die ooit is ontdekt en dateert uit ca. 330 v.C., werd in 1962 gevonden in een grafombe in het noorden van Thessaloniki. Het heeft lang geduurd voordat geleerden de tekst konden lezen en interpreteren. De papyrusrol, die normaal gesproken ritueel verbrand had moeten worden, is slechts fragmentarisch bewaard gebleven in verkoolde vorm. Op de papyrussnippers staan citaten uit het werk van Anaxagoras, Parmenides en Heraclitus, en ze bevatten ook een orfische scheppingshymne vergezeld van een commentaar waarin staat dat de hymne allegorisch moet worden opgevat. De Straatsburg-papyrus behelst snippers van een gedicht van Empedocles en heeft een belangrijke rol gespeeld in discussies over de interpretatie van zijn opvattingen

De presocratische filosofen

De presocratici zijn zo door de eerdergenoemde negentiende-eeuwse geleerden genoemd niet omdat zij vóór Socrates kwamen – sommigen waren zijn tijdgenoten – maar omdat deze geleerden een belangrijk verschil in belangstelling tussen hen en Socrates vaststelden. Waren de presocratici geïnteresseerd in de aard en oorsprong van de wereld, Socrates richtte zijn aandacht volledig op de ethiek. Vandaar ook dat de geleerden de presocratici, in navolging van Aristoteles, omschreven als *phusikoi* – natuuronderzoekers.

Voordat de belangrijkste denkers worden behandeld, is het nuttig om te weten waar zij in het eerste millennium van de filosofie geplaatst moeten worden.

De eerste *phusikoi* kwamen niet uit Athene maar uit Ionië, een streek aan de kust van Klein-Azië met bloeiende steden die ooit door Atheners waren gesticht. Een van deze steden, Milete, was de geboorteplaats van Thales, door de Grieken zelf en later door alle historici van de filosofie de ‘vader van de filosofie’ genoemd. Uiteraard was hij dat niet; het is ondenkbaar dat in de duizenden jaren vóór de zesde eeuw v.C. nooit eerder iemand over de aard en oorsprong van het universum had nagedacht. Een paar millennia voor het optreden van Thales bestonden in Mesopotamië en langs de Nijl bloeiende beschavingen met bureaucratische structuren, georganiseerde economieën en steden waar grote belangstelling bestond voor astronomie en bouwkunst, en er was sprake van een levendige literaire cultuur; er moeten duizenden bewoners van deze hoogontwikkelde beschavingen geweest zijn die nadachten over filosofische vragen. Maar Thales is de eerste persoon van wie we zeker weten dat hij zich verwonderde over de aard en de oorsprong van het universum, en zich daar niet alleen over verwonderde maar er ideeën

over ontwikkelde die onmiskenbaar filosofisch waren en geen religieus of mythologisch karakter hadden. Ik kom hier later nog op terug, want dit is een belangrijk gegeven.

We weten niet wanneer Thales geboren en gestorven is, maar wel is bekend dat over hem werd verteld dat hij de zonsverduistering van 585 v.C. had voorspeld, en daarom wordt dit jaartal genomen als min of meer het middelpunt van zijn leven, zijn *floruit* of 'bloeiperiode'. Het is gebruikelijk om de vroege filosofen te zien als behorend tot een geografische 'denkschool', alsof zij leden waren van een echte school met een leermeester en leerlingen. Dit was waarschijnlijk ook wel zo, hoewel het soms nauwkeuriger is een denker die als iemands leerling wordt genoemd als een volgeling of jongere collega aan te duiden. Hoe dan ook, de geschiedenis heeft Thales een leerling gegeven, Anaximander, die zelf ook weer een leerling had, Anaximenes, en gedrieën gelden zij als de eerste Ionische filosofen.

Terwijl Thales en zijn Ionische opvolgers aan de oostelijke rand van de Griekse wereld leefden, werden de volgende belangrijke stappen in het verhaal gezet aan de westelijke kant, in de Griekse kolonies in Zuid-Italië. Pythagoras – die van de naar hem genoemde meetkundige stelling – kwam oorspronkelijk uit Ionië maar trok naar Croton in het huidige Calabrië. De nabijgelegen stad Elea was de geboorteplaats van een andere eminente Griekse wijsgeer, Parmenides; dit is de reden waarom het bijvoeglijk naamwoord 'Eleatisch' voor hem en de filosofische school die hij stichtte wordt gebruikt. Zijn voornaamste volgelingen waren Zeno en Melissus. Een tijdgenoot van Zeno was Empedocles, afkomstig uit het Siciliaanse Akragas.

Parmenides is een van de twee grootste presocratische filosofen; de andere is Heraclitus, die weer aan de andere kant van de Griekse wereld, in Ionië, ter wereld kwam. Tegen het einde van hun leven – Heraclitus was de iets oudere; Parmenides leefde nog toen Socrates in 470 v.C. werd geboren – verplaatste het centrum van de filosofie zich naar Athene en dat zou een paar eeuwenlang vrijwel zo blijven. Het was in Athene waar behalve Socrates, ook Protagoras optrad, evenals de sofisten, de atomisten Leucippus en Democritus, en vervolgens Plato en Aristoteles; en na de laatsten kwamen nog de scholen van Epicurus, de cynici en de stoïcijnen.

In de laatste eeuw van het eerste millennium v.C. ontstonden er weer meer centra van de filosofie waaronder Rome en Alexandrië, die uitgroeiden tot belangrijke plaatsen voor onderzoek en debat. De laatste belangrijke filosofische stroming van de oudheid begon met Plotinus in de derde eeuw n.C. en floreerde tot in de zevende eeuw, en waartoe denkers behoorden die uit deze twee steden kwamen, alsook uit Athene en andere plaatsen.

Dit zijn de hoofdlijnen van de antieke filosofie, een periode die duizend jaar bestrijkt, beginnend met Thales in Ionië, gevolgd door Plato, Aristoteles, het epicurisme en het stoïcisme (dat van grote invloed was op het wereldbeeld van ontwikkelde Hellenen en Romeinen tot de opkomst van het christendom) en uiteindelijk het neoplatonisme. We gaan nu meer in detail in op de hoofdrolspelers in dit verhaal.

THALES

Thales werd door de Grieken beschouwd als een van de ‘zeven wijzen’. Op grond van zijn *floruit*, die rond 585 v.C. wordt gedateerd, meenden latere commentatoren dat hij in 625 v.C. was geboren omdat men ervan uitging dat iemand zijn bloeitijd rond het veertigste levensjaar beleefde. Zijn geboorteplaats Milete aan de oostkust van de Egeïsche Zee was een welvarende stad. Thales was astronoom, wiskundige en – ondanks zijn reputatie als wereldvreemde wijsgeer – een bekwaam ingenieur.

De hem toegedichte wereldvreemdheid is gebaseerd op een verhaal in Plato’s dialoog *Theaetetus* waarin Thales in een put valt doordat hij in gespannen naar de sterren liep te kijken.* En bovendien is er het verhaal dat Aristoteles in zijn *Politika* vertelt en waarin wordt beweerd dat Thales’ gebrek aan maatschappelijke ambitie betekende dat hij arm was, en dat zijn tijdgenoten hem bespotten om zijn armoede.

Het verhaal over de put zou te herleiden kunnen zijn tot het feit dat als je naar de bodem van een put afdalt je de sterren zelfs bij daglicht kunt zien. Dat Thales dit wel eens gedaan zou kunnen hebben, is aanne-

* Hij werd, schrijft Plato, hierom uitgelachen door ‘een geestig en charmant Thracisch dienstmeisje’.

melijk op grond van andere blijken van zijn praktische instelling. Toen men hem zijn armoede kwalijk nam, reageerde hij in eerste instantie niet. Wel begon hij het weer te bestuderen, en na een jaar kon hij voorspellen dat de olijfoogst de komende zomer overvloedig zou zijn. Voordat iedereen dat met zijn eigen ogen kon zien, huurde hij met het weinige geld dat hij bezat alle olijfpersen van Milete af, en toen de oogst binnen was en er grote vraag naar de persen ontstond verhuurde hij ze voor veel geld aan hun eigenaren. Aristoteles schrijft: ‘Zo bewees hij de wereld dat de filosoof gemakkelijk rijk kan worden wanneer hij dat wil, maar dat zijn belangstelling in een andere richting gaat.’

Een ander sterk bewijs voor Thales’ praktisch inzicht is het verhaal dat hij door de heerser van het naburige Lydië, koning Croesus, was gevraagd een manier te vinden voor zijn leger om de rivier de Halys over te steken zonder dat er een brug gebouwd hoefde te worden. Thales gaf opdracht het legerkamp op de rivieroever op te slaan, liet vervolgens stroomopwaarts een kanaal in een halve cirkel eromheen graven, waardoor het water aan de achterkant vanaf zijn oorspronkelijk bedding in dit kanaal werd geleid en het waterpeil zodanig daalde dat de rivier gemakkelijk doorwaadbaar werd.

Deze prestaties werpen enig licht op Thales’ opvattingen en op de redenen die hij daarvoor had. We hebben klaarblijkkelijk te maken met een serieuze geest, en de denkers die na hem kwamen hadden een gegronde reden om hem als de eerste filosoof te beschouwen.

Zoals eerder opgemerkt ging de belangstelling van de presocratici vooral uit naar de vraag naar de aard en oorsprong van de wereld (in de betekenis van ‘universum’; het woord dat ze gebruikten was *kosmos*), vandaar dat ze *phusikoi*, natuuronderzoekers, werden genoemd. Wat hen kenmerkt is hun afwijzing van de traditionele mythologische beschrijvingen van de kosmos. Een daarvan geeft Hesiodus in diens *Theogonie*, geschreven rond 700 v.C., een werk met onbetwistbaar een grote poëtische zeggingskracht maar dat weinig bevredigend is voor een intelligent persoon met werkelijke belangstelling voor onderzoek naar de aard van de wereld. Hesiodus vertelt dat ‘Chaos zeker als eerste is ontstaan (...) Diepzwarte Nacht en de Duisternis werden uit Chaos geboren; Nacht op haar beurt heeft het Daglicht ter wereld gebracht en de